

Роланд АЙЗЕН

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І НОВА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНІ МІРКУВАННЯ

Резюме

У роботі зроблено короткий огляд історичного підґрунтя розвитку глобалізації. Автор відзначає нові характерні риси глобалізації та розглядає взаємодію між глобалізацією та новою економікою.

Ключові слова

Безробіття; валютний ринок; вирівнювання цін; глобалізація; дерегулювання банківської системи; держава добробуту; дигітальна економіка; економічний закон природної вартості; індустріальна революція; інформаційні та комунікаційні технології; конфлікт між працею і капіталом; міграція населення; міжнародна торгівля; народонаселення; наукомістка праця; нова економіка; нова продукція; нові послуги; освіта; потік капіталу; початок нової фази бізнесу; ринок капіталу; ринок кредитів; ринок праці; ринок робочої сили; ринок товарів; робоча сила; суспільство знань; темпи економічного зростання; трисекторна макроекономічна структура; фінансова криза; фінансові посередники.

I. Вступ

Більш ніж десять років тому термін «глобалізація» був відомий лише вузькому колу експертів. Нині цей термін став поширеним настільки, що ним оперують усі, хто хоч якимось чином причетний до сфери економіки, соціології чи політики. Але глобалізація, як і монета, має дві сторони. З одного боку її сприймають вороже (підтвердженням тому є демонстрації антигло-

© Роланд Айзен, 2003.

Айзен Роланд, докт. економіки, професор, Університет ім. Й.-В. Гете, м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина.

балістів у мм. Сієтлі та Женеві). З іншого – глобалізація подається як перспектива світлого майбутнього для усіх країн.

Незважаючи на загальноживаність цього терміна, дискусії щодо його змісту не припиняються. Для одних поняття «глобалізація» означає збільшення обсягів міжнародної торгівлі та потоків капіталу; для інших – це модне слово для вираження загального обсягу інформації і розвитку мережі світового виробництва, пов'язаного з інформаційними і комунікаційними технологіями (ІКТ); ще для інших – підвищення життєвого рівня у так званому «глобальному селі». З точки зору економіста, глобалізацію можна трактувати як процес підвищення ступеня інтеграції світової економіки, що відбувається в трьох напрямках:

- через розвиток світової торгівлі;
- за допомогою руху міжнародних факторів виробництва, зокрема руху інтернаціоналізованого капіталу;
- завдяки міжнародному розповсюдженню новітніх технологій, зокрема інформаційних та комунікаційних.

Але глобалізація – явище не нове. Тому в цій статті ми розглядаємо глобалізацію, по-перше, у широкому розумінні терміну в контексті «економічної історії» (дослідженням цієї проблеми займався Хампе (Hampe)). По-друге, визначаємо нові характерні риси процесу глобалізації, які ми подаємо як ознаки третьої «індустріальної» революції. І, по-третє, аналізуємо взаємозв'язок глобалізації та нової економіки. Завершується стаття короткими висновками.

II. Історична основа: непереконлива точка зору

Нині серед науковців (див., наприклад, Херст і Томпсон (Hirst and Thompson) (1992), Перратон (Perraton) (1998) і Балдвін/Мартін (Baldwin/Martin) (1999)) тривають дискусії про ступінь інтеграції світової економіки. Переважно дискутують щодо проблем першої індустріальної революції XIX ст. Завдяки новим на той час винаходам (паровий двигун, виплавлення сталі, двигун внутрішнього згоряння тощо) індустріальний переворот зумовив збільшення національного виробництва, зовнішньої торгівлі, міжнародного руху капіталу і масової міграції населення. Процес індустріалізації, як відомо, розпочався у Великобританії.

У табл. 1 подано показники зростання виробництва, що з 1876–1880 рр. по 1913 р. збільшилось у чотири рази, а обсяг торгівлі за цей період – більш ніж утричі. Обсяг торгівлі зріс із 16,74 млрд. дол. США в 1899 р. до 28,20 млрд. в 1913 р. (у цінах 1955 р.), тобто на 70% (табл. 2). Дані табл. 3 відображають рівень економічного розвитку країн світу. Хоч загальна вартість експорту товарів (FOB у тодішніх цінах і курсах обміну) з 1870 р. по 1913 р. збільшилась у чотири рази, в США і Німеччині вона зросла вп'ятеро, а в Японії, Бельгії, Канаді, Фінляндії та Нідерландах – навіть більше.

У табл. 5а показано динаміку чистої міграції робочої сили. Оскільки Великобританія, Італія і Німеччина – це держави найбільшої еміграції, більшість людей виїжджали в США (див. колонку 1 за 1870–1913 рр.).¹

Цей економіко-технологічний «зліт» супроводжувався розвитком такого нового явища, як безробіття. К. Маркс, досліджуючи суспільні відносини в період зародження і розвитку капіталізму, незайнятих роботою назвав «промисловою резервною армією». Проте доволі швидко індустріально розвинуті країни створили нові інституції, здатні долати ці «соціально побічні ефекти». Розпочавши діяльність різних патерналістських інституцій, запропонованих «промисловими лідерами», виникли тред-юніони і програми соціальної політики. Наприкінці XIX і на початку XX ст. сформувалася європейська модель соціальної держави.

На початку 1990-их рр. експерти починають обговорювати проблеми другої (і навіть третьої) індустріальної революції,² що базується на інноваціях та впровадженні інформаційних і комунікаційних технологій. Постійні структурні зміни в підсумку зумовили завершення періоду індустріального (і постіндустріального) суспільства та створення нового технологічного способу виробництва так само, як перша промислова революція покінчила з аграрним суспільством і зумовила появу індустріального³.

На рис. 1 схематично зображено гіпотетичну модель Фурастьє, Фішера і Кларка⁴ (Fourastié, Fisher and Clark) щодо 3-х секторного розвитку економіки. Довготривалий розвиток останньої можна розглядати як постійне переміщення факторів виробництва і зайнятості з первинного сектору (аграрного) до вторинного (гірничої та виробничої галузей) і третинного (сфери приватного і громадського обслуговування, торгівлі, транспорту та зв'язку, фінансових послуг). Цей «подвійний» трансформаційний процес показано на рис. 1. Перша гіпотеза – перетворення аграрного суспільства у сучасне індустріальне (перетин ліній I і II), друга – перехід до постіндустріального, або сервісного суспільства (перетин ліній II і III). Для пояснення перехідних процесів висунуто дві гіпотези. Вони ґрунтуються на тому, що, з одного боку, існують такі фактори попиту, як еластичність різних доходів на товари фонду життєвих засобів особи та інші товари; з іншого боку, є такі фактори пропозиції, як різні темпи зростання продуктивності, або відмінність технологічного прогресу в галузях. Отже, згідно з гіпотезою, наголошено на важливості певних підсекторів у третинному секторі в період трансформації індустріального чи постіндустріального суспільства в інформаційне, або суспільство знань.

¹ Після Другої світової війни змінюється динаміка чистої міграції робочої сили, що радикально переміщується в Німеччину і Францію.

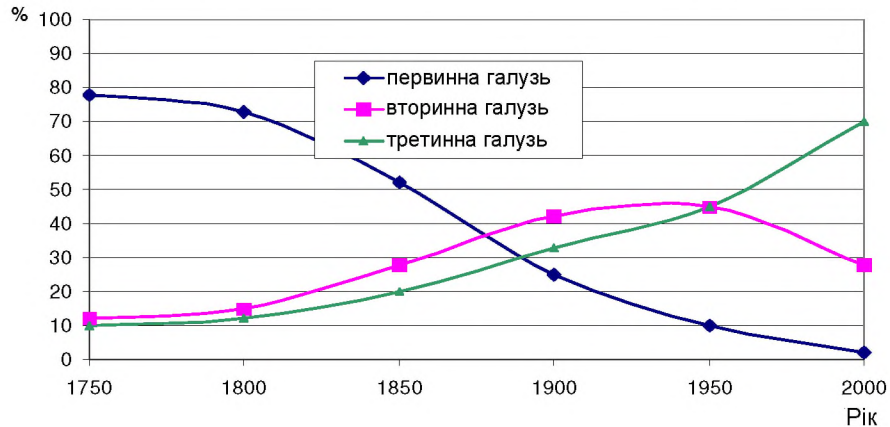
² Період 1950-их і 1960-их рр., що характеризується значним зростанням за всіма показниками (див. табл. 1–5), вважають другою індустріальною революцією.

³ Див.: Miegel (2001), с. 203.

⁴ Див.: Albert (1999), с. 206.

Рисунок 1.

Гіпотетична модель щодо 3-х секторного розвитку економіки.

Вищеподані міркування не можна вважати нововідкриттям, оскільки науковим дослідженням цих проблем уже займався С. Веллі (S. Valley)⁵. Завдяки кодуванню інформації в цифрову форму (digitalization)⁶ умови виробництва і збереження знань, а також їх поширення та використання докорінно змінилися. Крім цього, відкриття і захист за допомогою «General Public License» (GPL) коду таких робочих систем, як наприклад, Linux або Free BSD, визначають нові форми спільної діяльності, що практично не має аналогів у сучасних моделях співпраці. Зважаючи на історію успіху Linux'а виникає запитання: коли ці форми роботи охоплять й інші сфери (інформаційного) виробництва і наскільки розвиток подій стане реальним? Це також стосується поширення інформації (digitalization): вартість передачі й поширення через Інтернет дорівнює нулю⁷. Р. Меткалф (R. Metcalf), винахідник стандарту мережі Езернет, як відомо, репрезентував кумулятивний ефект нагромадження інформації такою формулою: вартість мережі зростає пропорційно до кількості її користувачів, піднесеної до квадрату.

⁵ Див.: Щелські (Schelsky) (1954).

⁶ digitalization – аналого-цифрове перетворення (прим. перекл.).

⁷ Див.: Моґлен (Moglen) (1999).

III. Нові гравці

Розвиток нових технологій відображається у структурних змінах економіки: відхід від вторинного, або виробничого сектору, до третинного, або сектору обслуговування, а далі – до інформаційного (ІКТ). Це не означає, що виробництво товарів втратить свою важливість. Перехід до суспільства знань відбувається поступово, еволюційно, тобто значна кількість людей буде зайнята в традиційних виробничих структурах і багато видів продукції вироблятимуть традиційним способом. Зміняться вимоги до інтелектуальної діяльності, спрямованої на виробництво наукомісткої продукції, що включає такі наукомісткі послуги, як дизайн, логістику, контролінг, маркетинг, консалтинг тощо⁸.

У результаті впровадження інформаційних технологій людина стає центром інноваційних процесів. Крім цього, інформаційна революція веде до зростання дієздатності окремих індивідуумів, або невеликої групи людей. Але це не гра з нульовим результатом, оскільки сфера діяльності індивідуума чи невеликої групи (або мережі) розшириться, а вплив держави та її контрольні функції не зменшаться.

Для продукування знань і їх застосування потрібні певні умови, тобто складна і капіталомістка інфраструктура. Цим можна пояснити той факт, що окремі форми знань не мають безумовної вартості та постійного застосування; їхні результати і вплив залежать від активної розробки, передачі та практичної реалізації цього потенціалу⁹.

Крім змін у виробничій сфері, характерна риса економіки суспільства знань – це зростання ваги іноземної валюти, міжнародних ринків фінансів і капіталу. Це відображають дані табл. 1–5. Таким чином, згідно з даними із 1929 р. по 1950 р. не відбулося жодних кардинальних змін, лише в 1950-их і 1970-их рр. розпочався інтенсивний розвиток інформаційних технологій.

Хоч інформаційні комунікаційні технології (ІКТ) явище не нове, їх справжній «зліт» розпочався у США після 1995 р.: темпи розвитку технологій і зростання виробництва, а також рівень безробіття тут набагато ліпші, ніж у Європі, якщо брати до уваги дані за 1964–1973 рр. або 1973–1987 рр. (див. табл. 7). Тому розвиток ІКТ у США вважають моделлю розвитку інформаційних технологій загалом. Існує три гіпотези щодо причин розвитку (див. Фанк, 2000):

- гіпотеза технічної революції нової економіки, що поєднується з високою продуктивністю «нової золотої держави»;
- гіпотеза старої економіки традиційного кейнсіанства, тобто політики потужного макроекономічного попиту;

⁸ Див.: Krämer (1998).

⁹ Див.: Stehr (2001).

- гіпотеза основної течії економістів старої економіки щодо того, що розвиток – це результат поєднання неочікуваних позитивних шоків і тому є перехідним явищем перебудови.

Проте серед названих гіпотез розвитку нової економіки лише одна найбільше заслуговує на увагу¹⁰. Навіть якщо немає спільної точки зору щодо визначення нової економіки, на нашу думку, необхідно проаналізувати діяльність фірм нової економіки, де розвиток і використання інформації та знань – стрижень бізнесу на противагу фірмам старої економіки, для котрих головним залишається виробництво матеріальних благ і надання послуг. Технологічна революція завдяки «новій дигітальній економіці» і розширенню сфери інформаційних комунікаційних послуг зумовила зростання виробничого потенціалу і збільшення пропозиції.

Наскільки поширеними стали ІКТ можна визначити за кількістю осіб, які користуються послугами Інтернет, наявністю персональних комп'ютерів і засобів мобільного зв'язку. Вони є свідченням кількісних змін поширення інформаційних технологій в галузі економіки. Ці дані (ОЕСД (2000)) стосуються тільки домашніх господарств і не відображають застосування ІКТ у бізнесі, де працює ефект підвищеної продуктивності та наявності зовнішніх мереж. Разом з цим, використання мережі Інтернет у побуті – це здебільшого доповнюючий елемент до входження в сектор бізнесу (див. рис. 2а, б). Наприклад, США і Швейцарія, згідно зі статистичними даними, лідирують за обсягом витрат на ІКТ на душу населення, за ними йде кілька країн Північної Європи. Такі великі європейські держави, як Франція і Німеччина, близькі до стандартів ЄС.

На мікрорівні європейські держави загалом відстають від США щодо витрат на ІКТ, персональні комп'ютери та експлуатацію мережі Інтернет. Тому макроекономічний ефект нової економіки в Європі суттєво відрізняється від макроекономічного ефекту в США. Згідно з макроекономічними показниками (темпами макроекономічного приросту і темпами приросту продуктивності праці), великі витрати на ІКТ зумовили значне зростання економіки США (див. табл. 8а і 8б). Можна очікувати «новий золотий вік» із низьким коефіцієнтом інфляції, збільшенням зайнятості та стійким зростанням продуктивності праці (див. табл. 7). Нова монетарна політика, зорієнтована на стабільність, а також фіскальна дисципліна (зі зростаючим активним сальдо бюджету) призвели до зниження процентних ставок, що зумовило збільшення інвестицій капіталу, підвищення продуктивності та послаблення інфляційного тиску. А це, в свою чергу, підвищило економічну ефективність капіталу і стимулювало його зростання¹¹.

¹⁰ Дві інші гіпотези аналізувати не будемо, оскільки з одного боку, ортодоксальні кейнсіанці вважали, що «гіпотетичні бульбашки» дуже ризиковані, отже, створюється підстава для жорсткого приземлення, що проявляється в різкому падінні цін на акції. З іншого боку, відповідно до головного аргументу Роуча (Roach) (2000), найбільша продуктивність залежить від необлікованого збільшеного вкладу праці в сектор обслуговування («неоплачувана понаднормова робота»).

¹¹ Рада економічних радників. – 2000. – С. 281.

Рисунок 2а.

Витрати ІКТ на душу населення (євро).

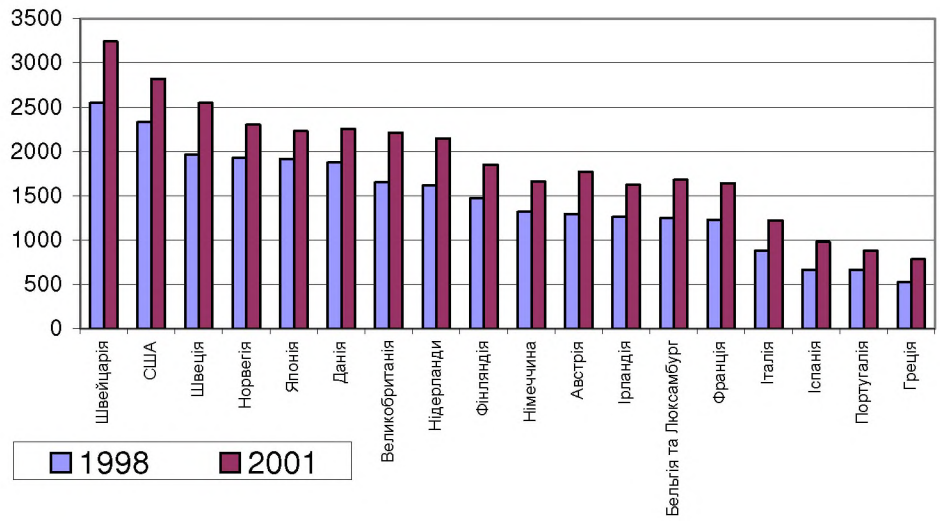
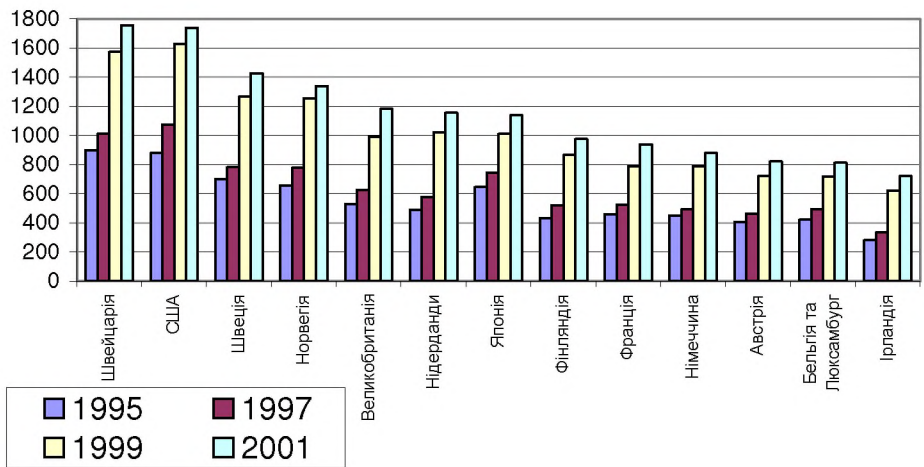

Рисунок 2б.

Витрати ІТ на душу населення (євро).

Джерело: ЕІТО (2002).

Пропозицію гарантує попит за умови підвищення цін на акції в результаті збільшення коефіцієнта доходу від інвестицій в інформаційні комунікаційні технології. Зростання курсу акцій зумовило зростання матеріально-технічного забезпечення приватних господарств і збільшення валових витрат. Таким чином, створився попит на нові виробничі потужності, які б забезпечували вищі темпи економічного зростання. Цей феномен стабільності виправдовував би сподівання на більший прибуток¹².

IV. Взаємозв'язок глобалізації з розвитком ІКТ

Зростання економіки і збільшення її продуктивності в США пояснюють високим ступенем віддачі розміщеного капіталу, великою гнучкістю ринків капіталу, товару і робочої сили. Це відповідає дійсності, оскільки обидва досягнення проявляються у відмінності ефектів нової економіки і в Європі (табл. 8а, б). «Звільнення» ринків кредиту і капіталу від багатьох усталених міжнародних нормативів і розвиток технологій упродовж останніх років сприяли посиленню процесу інтернаціоналізації¹³.

Відкриття кордонів і зміна економічної ситуації в більшості країн, що розвиваються, зумовили зростання пропозиції дешевої робочої сили. Підвищення якості матеріальних благ і послуг, а також міграція робочої сили можуть привести до так званого вирівнювання цін, що по-новому впливатиме на усталену європейську систему соціального забезпечення. Тут виникає запитання, чи третя індустріальна революція також зумовить радикальні зміни у традиційній державі добробуту?

Досягнення та проблеми такого роду ми розглянемо надалі.

IV.1. Ринки кредиту і капіталу

Після скасування Бреттон-Вудської системи фіксованого курсу обміну (або квазіфіксованого), США з 1972 р. ввели систему гнучкого курсу долара. Обмінний курс валюти почав змінюватись значно частіше. Проте не стільки припинення дії Бреттон-Вудської системи в 1972 р., як договір, укладений у Плазі восени 1985 р. про міжнародну систему обмінного курсу валют, з погляду сьогодення, можна вважати символічним стартом глобалізації ринків капіталу. Зі скасуванням контролю над рухом капіталів і валют відбулося

¹² Проте становище кардинально змінилося. Статистичні дані про фінансові ринки підтверджують різке спадання наприкінці 2000 р.

¹³ Фельдерер (Felderer) (2001) подає це як припущення щодо меншої гнучкості Європи.

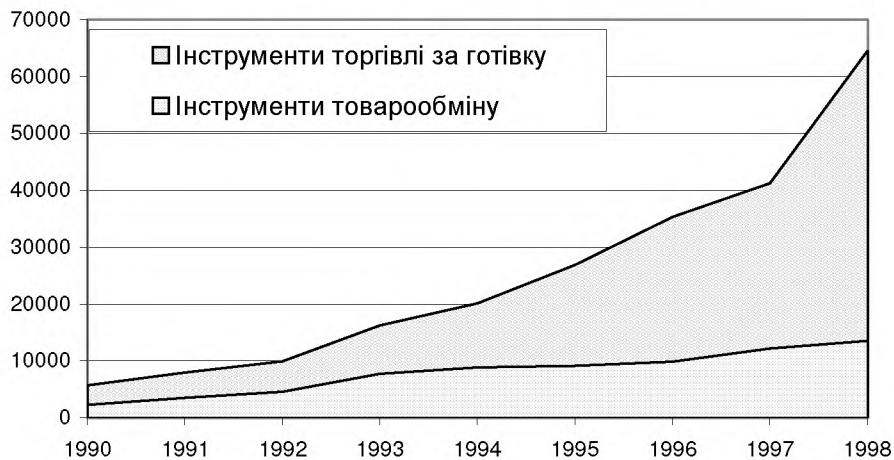
значне зростання кількості операцій на ринках світового капіталу та іноземної валюти. Це спонукало вжити нових заходів щодо контролю ризиків у зовнішній торгівлі та потоків міжнародного капіталу. Можливо, банкам або іншим фінансовим посередникам потрібно було б більше акцентувати увагу на розробці нової продукції, нових послуг і контрактів. Отже, дерегулювання банківської системи було неминучим, оскільки воно не тільки давало змогу банкам та іншим фінансовим посередникам розробляти нову продукцію і послуги, а поєднувалось з новим ризиком, тому що попереднє дерегулятивне керівництво було нездатним передбачити подальші зміни.

Починаючи зі 70-их рр. ХХ ст. обсяг капіталу, що циркулював на ринках міжнародного капіталу, надзвичайно збільшився (див. рис. 3).

З попереднього аналізу можна зробити висновок, що збільшився не лише сам потік капіталу, а й ризик. Це виявилось у період кризи банківської системи та валюти в останній чверті ХХ ст. Тоді як почастишали регіональні фінансові кризи, зріс внутрішній вплив на глобальні фінансові процеси. Кризи іноземних валют перекинулись на ринки акцій та інколи були причиною глибоких економічних спадів. Виникає запитання: наскільки міжнародний ринок капіталу вразливий і потенційно може зазнавати руйнації внаслідок впливу зовнішніх факторів? Відповідь на нього можна знайти в наукових працях Обстфельда (Obstfeld) (1998, с. 22).

Рисунок 3.

**Ринки окремих фінансових похідних інструментів.
Кількісні характеристики на кінець року (в млрд. дол. США)**

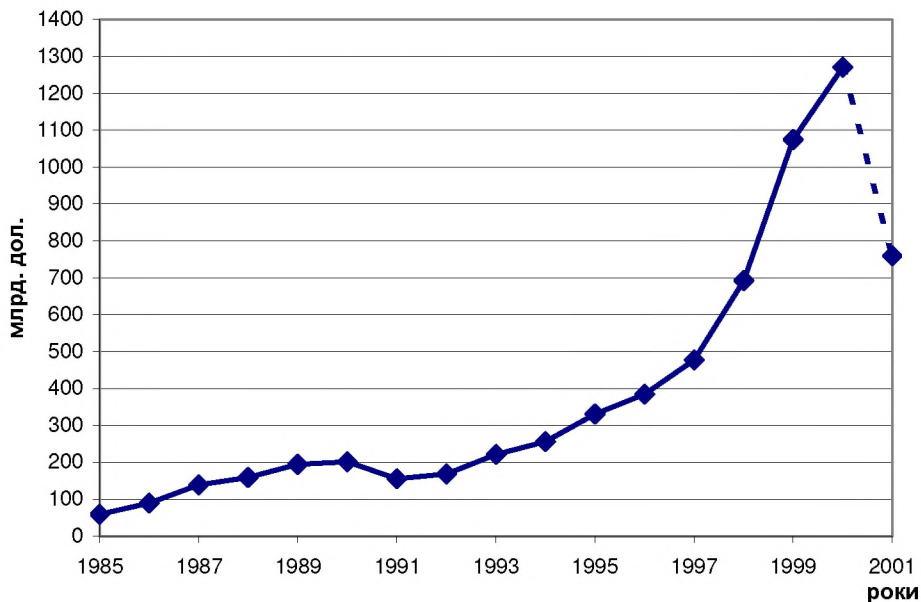
Джерело: BIS – Банк міжнародних розрахунків (1996, 1999).

Вважають, що потоки капіталу – це «продуктивний стрижень глобалізації економіки» (ЮНКТАД – Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку. – 1998. – С. 1). Тоді як світова торгівля товарами і послугами протягом 1990–1997 рр. щорічно збільшувалася на 6,5%, прямі іноземні інвестиції з 1986 р. по 1990 р. щорічно зростали на 27,1%, з 1991 р. по 1995 р. відповідно на 15,1% (ЮНКТАД. – 1998. – С. 2), а упродовж 1995–2000 рр. – на 30,9%. Це подано на рис. 4¹⁴.

Проте такий результат прогнозується на майбутнє із застереженням, що вплив прямих зарубіжних інвестицій становитиме лише 6–7% від загального обсягу внутрішніх інвестицій.

Рисунок 4.

Прямі зарубіжні інвестиції 1985–2001 рр. (млрд. дол.)

2001: estimated

Джерело: ЮНКТАД (2001): Прес-релізи 2.8.2001, www.unctad.org/en/press/pr0119en.htm і ЮНКТАД (1999): прес-реліз 22.6.1999, <http://www.unctad.org/en/press/pr2810en.htm>.

¹⁴ На рис. 4 показано, що в 2001 р. потік капіталу становив половину від обсягу попереднього року. Переважно це було зумовлено розвалом ринку капіталу, зменшенням випадків його злиття і поглинання.

Особливою характерною рисою нової економіки стало створення нових підприємств. Є багато випадків, коли позичковий капітал фірмам надавали не усталені, традиційні кредитори (наприклад банки), а так звані об'єднання приватного і комерційного капіталу. Американські комерційні фонди в 1999 р. отримали великі прибутки, в четвертому кварталі 2000 р. зазнають великих збитків, які збільшуються в 2001 р. Однак після краху і банкрутств у 2001 р. новий ринок має підстави надіятись на успіх. Нова економіка – це такий інтернаціональний феномен, як бум і крах. У Німеччині в Deutsche Borse 10 березня 1997 р. було створено Neuer Markt, що виконував роль своєрідної біржової площадки, де мали відбуватися аукціонні торги акціями фірм нової економіки. Протягом короткого проміжку часу їх кількість збільшилася від 2 до 343 фірм. Але з цього часу під впливом різних ринкових факторів розпочалася понижувальна тенденція Neuer Markt, показники котрого в середині вересня («Немах») залишалися приблизно на позначці 700 одиниць порівняно з вартістю 1000 одиниць, яка була при відкритті, і максимальною вартістю, що становила 8 559,32 одиниці 10 березня 2000 р.¹⁵

IV.2. Ринки праці

Глобалізація вплинула також і на процес міграції населення, що відбувалось і на ранній стадії інтернаціоналізації економіки наприкінці XIX ст. (див. табл. 5а, б). Та сьогодні міграція – це вже зовсім інше явище.

Згідно з гіпотезою трьохсекторної макроекономічної структури, галузь обслуговування є трудомісткою. Вона була «великою надією XX століття», оскільки мала вмістити всі ресурси, вивільнені в первинних і вторинних галузях. У 1980-і та 1990-і рр. поява і високодинамічне зростання нової економіки стало предметом особливої уваги не тільки через винаходи та інновації¹⁶, пов'язані з фірмами та галузями нової економіки, а й зважаючи на їх роль як джерела додаткових робочих місць. Економіка США і в цьому може бути переконливим прикладом (див. табл. 7).

Проте розвиток ринку праці в більшості індустріальних країн характеризується трьома різними тенденціями, що ведуть до підвищення ефективності нової економіки. Перша тенденція – це зміна структури і чисельності народонаселення, друга – чітко визначений напрямок освіти і третя – гло-

¹⁵ У 2001 р. «Немакс 50» («Немах 50») втратив 60% своєї валюти. В кінці серпня 2002 р. його показники становили 500 одиниць.

¹⁶ Навіть якщо Гордон (Gordon) (2000, с. 50) критично зауважує, що відродження продуктивності почалось з виробництвом комп'ютерного, периферійного і телекомунікаційного обладнання при значному перерозподілі 12% економіки у виробництво товарів довготривалого користування. Але вплив нової економіки на зростання решти 88% економіки не спостерігається, він відсутній. Більше того, ймовірно, що найбільша вигода від комп'ютерів припадає на минуле десятиліття і не передбачається такою значною у майбутньому.

балізація, що веде до перерозподілу трудових ресурсів. Коротко розглянемо ці три напрямки.

Тенденція зміни структури і чисельності населення характеризується різнобічним розвитком і включає характеристики цього розвитку. Майже в усіх країнах спостерігається тенденція старіння населення, тобто дедалі більша його кількість живе довше. Тоді як проблема зростання чисельності населення в країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою здебільшого знаходиться під контролем, загалом у найближче десятиліття співвідношення людей похилого віку (понад 60 років) значно зросте (див. табл. А.2 в «World Bank» (1994)). Нині тільки 10% населення світу віком понад шістьдесят років, а в 2005 р. воно становитиме 20%. Ця тенденція створює проблеми для старої і нової систем соціального забезпечення, оскільки пенсії потрібно буде виплачувати більш тривалий період, урахувавши вік життя, навіть якщо і не збільшувати вік виходу на пенсію.

Показники народжуваності (чистий коефіцієнт народжуваності) в різних країнах суттєво відрізняються. У високорозвинутих державах цей показник є доволі низьким і зменшується надалі¹⁷, а в країнах, що розвиваються, зростає або є стабільно високим. З цього часу, як впала «залізна завіса», на світовому ринку праці відбулось перенасичення робочою силою. Це спричинило певний тиск на реальну заробітну плату як у високорозвинутих державах, так і в країнах, що розвиваються (чи державах з перехідною економікою). Саме тому в майбутньому зросте потреба в так званій «наукомісткій праці», або такій, що потребує певних спеціальних знань. Це відображають дані табл. 9, у котрій для порівняння подано показники середньої тривалості періоду офіційної освіти в 1913 і 1989 р.¹⁸

Відповідно до третьої тенденції розвитку ринку праці, процес глобалізації відкриває його так само, як і ринки капіталу. Завдяки розвитку міжнародної торгівлі капіталом, товарами і послугами економічний закон природної вартості або закон «вирівнювання фактору цін» спрацьовує тепер менш жорстко. Тому навіть якщо міграція існує, а імміграційна політика¹⁹ доволі жорстка, вона не становитиме значної проблеми. Торгівля може розвинути цю тенденцію.

Існує три позиції, коли глобалізація може спричинити певну загрозу у високорозвинутих країнах. По-перше, у зв'язку з посиленням зовнішньої торгівлі та підвищенням мобільності капіталу робоча сила в індустріальних країнах безпосередньо конкурує з робочою силою держав, що розвиваються, і країн з перехідною економікою. «Просту робочу силу» (або робочу силу

¹⁷ Відтворення коефіцієнта не достатньо для підтримання стабільного рівня народжуваності.

¹⁸ Дані ОЕСР (1997. – Ч. 4) підтверджують, що пропозиція малоосвічених працівників спадає і в більшості країн співвідношення зайнятого населення і безробітних свідчить, що на ринку праці низькокваліфікована робоча сила не користується попитом (с. 95).

¹⁹ Порівняйте з даними міграції (табл. 5а, 5б).

з невисоким показником вкладення людського капіталу) в індустріальних країнах дедалі більше замінюватимуть високотехнологічні машини. Коефіцієнт застосування «простої праці» буде зменшуватись, а її використовуватимуть тільки в країнах з низьким рівнем заробітної плати та соціального розвитку. Як наслідок, може виникнути конфлікт між працею і капіталом. Рівень заробітної плати знизиться, тоді як прибуток від вкладеного капіталу зростатиме. Іноді стверджують, що центр суперечностей тепер буде не у протистоянні капіталу і праці, а простої та наукомісткої праці (див. Eisen, 2001).

По-друге, знання (інформація, компетентність, інтелект, досвід тощо) застарівають дуже швидко. Тому потрібно все життя вчитися, або як говорила Чорна Королева (Л. Керролл «У задзеркаллі»): «...можеш бігти з усієї сили і все одно залишатимешся на цьому самому місці. Якщо хочеш кудись дістатися, мусиш бігти щонайменше вдвічі швидше, ніж зараз».

По-третє, якщо ціни і відносна заробітна плата стабільні (особливо на їх нижньому рівні), структурне переміщення робочої сили при працевлаштуванні є найвідчутнішим. У високорозвинутих країнах це зумовлює обмеження можливостей працевлаштування так званої простої робочої сили. «Шок глобалізації» (Krugman, 1995) разом із технологічним прогресом ІКТ породжують зменшення попиту на робочу силу, скорочення зайнятості та зниження рівня доходів найманих працівників. Для простої робочої сили це проявляється у вигляді зменшення реальної заробітної плати, або зростання рівня безробіття (див. Eisen, 2001).

IV.3. Взаємозв'язки

Загальновідомим постулатом економічної теорії є те, що всі економічні явища і процеси є взаємопов'язаними або через фактор мобільності, або торгівлю товарами і послугами. Тому, щоб обґрунтувати результат, розглянемо лише окремі проблеми високорозвинутих країн, зокрема Німеччини. Разом з цим, як підтверджує досвід, ці проблеми є загальнопоширеними.

Це найбільше виявляється у високому рівні безробіття. Науковці порізно пояснюють цей феномен: чи то відштовхуючись від стабільного коефіцієнта заробітної плати, чи то наголошуючи на негнучкості ринку праці. Але високий рівень безробіття проявляє себе у двох таких наслідках, що в свою чергу впливають на систему соціального забезпечення (і страхування). З одного боку, оскільки дохід безробітного менший від доходу працюючого, величина відрахувань у сферу соціального забезпечення також менша. Це означає, що для попередження загострення ризиків у зв'язку з глобалізацією збільшується потреба у соціальному забезпеченні. З іншого боку, допомогу в зв'язку з безробіттям потрібно виплачувати із уже звуженої бази відрахувань. Це призведе до обмеження діяльності держави у сфері соціального страхування. Варто додати, що глобалізація здатна зумовити

«руйнівну конкуренцію» держави в питанні зменшення податків і збільшення субсидій. Це спричинить недопостачання суспільного товару та обмеження державного втручання. Усе вищевказане: і тенденція до зміни структури та чисельності населення, і загострення проблеми старіння населення, – може спричинити як «кризу соціального забезпечення», так і фінансову кризу. Вирішити це питання можна шляхом переходу від солідарної системи виплати пенсій з поточних доходів (PAYG) до нагромаджувальної пенсійної системи. Необхідною стає дворівнева система: мінімальні пенсії – з податків і пенсії визначеного розміру – з нагромаджувальних пенсійних фондів.

Нагромаджувальна пенсійна система має кілька переваг. По-перше, темпи зростання доходів не залежать від тенденції зміни структури і кількості населення²⁰. По-друге, збільшення капіталомісткості виробництва та технологічні зміни, а також підвищення рівня освіти потребують вкладення більшої кількості коштів, котрі можна відкладати у формі особистих заощаджень на пенсійних рахунках²¹. Але і тут є кілька слабких сторін, що, на мою думку, переважають.

Крім цього, коли капітал переміщується з індустріальних країн у більш привабливі місця, посилюватиметься тиск на заробітну плату. Тому процес глобалізації і тиск на заробітну плату не тільки збільшуватимуть частку доходу на капітал, а завдяки великій гнучкості капіталу високе оподаткування «переможців» компенсуватиме втрати «переможеним».

Висновки

Таким чином, основні технологічні винаходи в галузі транспорту і телекомунікацій разом з політичними процесами в сфері дерегулювання забезпечили значне зменшення природних і штучних «дистанційних витрат». Хоч і відбулося значне зростання обсягів світової торгівлі та процес інтернаціоналізації як історичний феномен, в аспекті кількісних його визначень та змін швидкості протікання – це явище нове²². Саме тому розвиток електронної економіки і глобалізація, або прихід «суспільства знань», потрібно розглядати в комплексі як третю «індустріальну» революцію.

Тоді як друга індустріальна революція відбулася після Другої світової війни і мала переважно локальний характер (у межах національних кордонів), для першої і третьої індустріальних революцій властиві процеси інтер-

²⁰ Це не стосується тенденції старіння населення, а також проблеми народжуваності (див.: Poterba, 1998).

²¹ Це не означає, що завдяки особистим пенсійним рахункам ІРА збільшується коефіцієнт заощадження. Тому в системі PAYG вклади не нагромаджуються настільки, як у системі ІРА, що згодом потребуватиме розв'язання проблеми, куди б вкласти ці гроші (див.: Eisen, 2001).

²² З метою історичного порівняння див. Baldwin/Martin (1999).

націоналізації і глобалізації (навіть якщо визначення останньої все ще під сумнівом).

Як глобалізація, так і становлення електронної економіки в усіх країнах, яких вони торкнулися, сприяли значному поживленню ділової активності та збільшенню рівня доходів. Крім того, глобалізація і майже необмежена мобільність капіталу (що виявилася у високому темпі приросту ПЗІ) дали змогу збільшити кількість трансфертів в ІКТ. В свою чергу, швидке розповсюдження ІКТ, а також застосування нових форм організації праці на противагу «простій праці» збільшили попит на робочу силу високого рівня кваліфікації. Глобалізація і електронна економіка спричинили, з одного боку, виникнення глибоких фінансових криз у всьому світі (переважно через те, що нові «гравці» в дерегульованому середовищі не могли передбачити і подолати нові ризики) і, з іншого – крах нової економіки. Разом з тим, незважаючи на фінансові негаразди і їхні наслідки, переваги залишаються реальними. Нова економіка померла – хай живе нова економіка!

Література

1. Albert, Mathias et al. (1999), *Die Neue Weltwirtschaft, Entstofflichung und Entgrenzung der Ökonomie* (The New World Economy), Frankfurt a. M. (ed. Suhrkamp, N.F. 983).
2. Baldwin, Richard E. and Philippe Martin (1999), Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences, *NBER Working Paper 6904*.
3. BIS – Bank for International Settlements (1999), *69th Annual Report*, Basel, Table VII.5.
4. BIS – Bank for International Settlements (1996), *66th Annual Report*, Basel, Table VIII.6.
5. Carroll, Lewis (1962), *Through the Looking Glass*, (Combined Volume), Harmondsworth/Middlesex: Penguin Books.
6. Council of Economic Advisers (2000), *The Annual Report*, Febr., Washington (internet: <http://W3.access.gpo.gov/eop>).
7. Eisen, Roland (2001a), Globalisierung, Arbeitslosigkeit und die Reform des Sozialstaates: Prolegomena zu einer Theorie der Sozialreform (Globalization, Unemployment and the Reform of the Social State), in: Irene Becker, Notburga Ott, Gabriele Rolf (Hrsg.), *Soziale Sicherung in einer dynamischen Gesellschaft*, Frankfurt/New York: Campus Verlag, p. 63–86.
8. Eisen, Roland (2001b), Das 3-Schichten-Modell: Grundprobleme einer Reform der sozialen Sicherung (The 3-Pillar-System: Basic problems of reforms of social security), Vortrag, Wolfsburg 2001, erscheint.

9. Felderer, Bernhard (2001), Warum unterscheiden sich die langfristigen Wachstums- und Produktivitätstrends Europas und der USA? (Why are the long-run growth and productivity trends in Europe and the USA different?) in: *ifo-Schnelldienst* 54 (No.1, Jan.), 15–23.
10. Gordon, Robert (2000), Does the 'New Economy' Measure up to the Great Invention of the Past?, in: *Journal of Economic Perspectives* 14 (No. 4, Fall), 49–74.
11. Gordon, Robert J. (2003), *Macroeconomics*, 9th edition, Boston et al.: Addison-Wesley.
12. Hirst, Paul and Grahame Thompson (1992), The Problem of 'Globalization': International Economic Relations, National Economic Management and the Formation of Trading Blocs, in: *Economy and Society* 21/4, pp.
13. Krämer, Hagen (1998), Zur Tertiarisierung der deutschen Volkswirtschaft, in: Klaus Mangold (ed.), *Die Welt der Dienstleistung, Perspektiven für Arbeit und Gesellschaft im 21. Jahrhundert*, Wiesbaden, 171–216.
14. Krugman, Paul (1995), Growing World Trade: Causes and consequences, in: *Brookings Papers on Economic Activity*, Washington, 327–377.
15. Kuznets, Simon (1966), *Modern Economic Growth*, New Haven and London: Yale UP.
16. Maddison, Angus (1991), *Dynamic Forces in Capitalist Development, A long run comparative view*, Oxford/New York: Oxford UP.
17. Maizels, Alfred (1970), *Growth and Trade*, NIESR Students' Edition, Cambridge: UP.
18. Miegel, Meinhard (2001), Von der Arbeitskraft zum Wissen. Merkmale einer gesellschaftlichen
19. Revolution (From Labor Force to Knowledge) in: *Merkur* 55 (Heft 3), p. 203.
20. Moglen, Eben (1999), Anarchism Triumphant: Free Software and the Death of Copyright, in: *First Monday* 4 (1999), 8
[<http://www.firstmonday.dk/issuess/issue4-8/moglen/index.>].
21. Obstfeld, Maurice (1998), The Global Capital Market: Benefactor or Menace?, in: *Journal of Economic Perspectives* 12 (No. 4), 9–30.
22. OECD (2000), *A New Economy, The Changing Role of Innovation and Information Technology in Growth*, Paris.
23. Perraton, Jonathan; Goldblatt, David; Held, David and Anthony McGrew (1998), *Global Flows, Global Transformations: Concepts, Evidence and Arguments*, Cambridge:
24. Poterba, James M. (1998), Population Age Structure and Asset Returns: An Empirical Investigation, *NBER Working Paper* 6774.

25. Roach, S. (2000), Productivity Rise? The Arithmetic Doesn't Add Up, in: *International Herald Tribune*, Febr. 15, p. 6.
26. Schelsky, Helmut (1954), Zukunftsaspekte der industriellen Gesellschaft (Future aspects of the industrial society), in: *Merkur* 8, 13–28.
27. Stehr, Nico (2001), *The Fragility of Modern Societies, Knowledge and Risk in the Information Age*, London: Sage.
28. World Bank (1994), *Averting the Old Age Crisis, Policies to Protect the Old and to Promote Growth*, A World Bank policy research report, Oxford et al.: OUP.
29. UNCTAD (1998), *World Investment Report*, UN Conference on Trade and Development, New York and Geneva.

Таблиця 1.

**Світові тенденції народонаселення, виробництва і торгівлі
впродовж 1876–1959 рр. (показники 1913 р. = 100%)**

Роки	Населення	Випуск продукції		Обсяг торгівлі	
		Готові вироби	Напів-фабрикати	Готові вироби	Напів-фабрикати
1876–1880	79	25	...	31	31
1896–1900	90	54	76 ^b	54	62
1911–1913	99	95	93	94	97
1926–1930	111	141	123	113	123
1931–1933	117	110	120	81	116
1934–1935	120	133	125	84	114
1936–1938	124	158	135	100	125
1948–1950	145	238	156	132	116
1951–1953	151	297	176	178	133
1954–1956	158	341	191	216	156
1957–1959	166	381	203	251	182

^aЗ 1948 р. не враховані показники країн колишнього Радянського Союзу.

^b1900 р.

Джерело: A. Maizels (1970), табл. 4.1, с. 80.

Таблиця 2.

**Торгівля розвинутих країн готовими виробами і напівфабрикатами,
1899–1959 рр. (млрд. дол. США в цінах 1955 р.)**

Роки	Готові вироби		Напівфабрикати		Загальний обсяг внутрішньої торгівлі	Загальний обсяг експорту в інші країни	Всього
	Внутрішня торгівля	Експорт в інші країни світу	Внутрішня торгівля	Експорт в інші країни світу			
1899	5,04	4,50	5,99	1,21	11,03	5,71	16,74
1913	8,52	8,43	8,42	2,85	16,94	11,28	28,20
1929	11,05	12,37	9,00	3,32	20,05	15,70	35,75
1937	7,82	11,60	7,78	2,57	15,60	14,18	29,78
1950	9,98	14,30	8,15	3,73	18,14	18,03	36,17
1955	15,99	17,91	10,36	4,99	26,35	22,90	49,25
1957	19,24	20,97	12,32	5,48	31,56	26,46	58,01
1959	22,34	20,51	12,51	6,10	34,85	26,61	61,46
Зміни							
1899–1913	+3,48	+3,93	+2,43	+1,64	+5,91	+5,57	+11,46
1913–1929	+2,53	+3,94	+0,58	+0,47	+3,11	+4,42	+7,55
1929–1937	-3,23	-0,77	-1,22	-0,75	-4,45	-1,52	-5,97
1937–1950	+2,16	+2,70	+0,37	+1,16	+2,54	+3,85	+6,39
1950–1959	+12,36	+6,21	+4,36	+2,37	+16,71	+8,58	+25,29
1929–1959	+11,29	+8,14	+3,51	+2,78	+14,80	+10,91	+25,71

Джерело: А. Maizels (1970), табл. 4.4, с. 89.

Таблиця 3.

**Вартість і коефіцієнт експортних товарів FOB
у поточних цінах та курс обміну (млн. дол. США)**

Країни	1870 р.	1913 р.		1950 р.		1973 р.		1987 р.	
		вартість	коефіцієнт	вартість	коефіцієнт	вартість	коефіцієнт	вартість	коефіцієнт
Австралія	88	382	18,3	1,668	22,0	9,559	13,7	26,516	13,5
Австрія	160	561	8,2	326	12,6	5,283	19,0	27,168	23,2
Бельгія	133	717	50,9	1,652	20,3	22,455	49,9	83,098	59,8
Канада	58	421	15,1	3,020	17,5	26,437	20,9	98,168	23,9
Данія	(40)	171	26,9	665	21,3	6,248	21,9	25,675	25,4
Фінляндія	9	78	25,2	390	16,6	3,836	20,5	20,037	22,5
Франція	541	1,328	13,9	3,082	10,6	36,635	14,4	148,382	16,4
Німеччина	424	2,454	17,5	1,993	8,5	67,563	19,7	294,364	26,4
Італія	208	485	12,0	1,206	7,0	22,223	13,4	116,363	15,4
Японія	15	315	12,3	825	4,7	37,017	8,9	231,286	9,7

Нідерланди	51	413	38,2	1,413	26,9	23,496	37,3	92,854	43,6
Норвегія	22	105	22,7	390	18,2	4,725	24,4	21,490	25,7
Швеція	41	219	20,8	1,103	17,8	12,201	23,5	44,506	27,6
Швейцарія	(61)	266	31,4	894	20,0	9,528	23,2	45,515	26,6
Велико-британія	971	2,555	20,9	6,325	14,4	29,637	16,4	131,258	19,3
США	403	2,380	6,1	10,282	3,6	71,404	8,0	254,484	5,7
Всього Середнього ариф.	3,225	12,850	21,2	35,234	15,1	388,247	20,9	1,661,164	24,1

Джерело: Maddison (1991), табл. Ф.5, с. 324.

Таблиця 4.

Темп приросту реального ВВП, реального ВВП на душу населення, народонаселення
(середньорічний показник темпу приросту)

Країни	Темп приросту реального ВВП			Темп приросту реального ВВП на душу населення			Темпи приросту населення	
	1820–1870	1870–1913	1973–1989	1820–1870	1870–1913	1973–1989	1820–1913	1973–1989
Австралія	10,1	3,5	3,1	1,9	0,9	1,7	3,1	1,4
Австрія	1,4	2,4	2,4	0,6	1,5	2,4	0,9	0,0
Бельгія	2,2	2,0	2,1	1,4	1,0	2,0	0,8	0,1
Канада	п.а.	4,1	3,6	п.а.	2,3	2,5	1,7	1,1
Данія	1,9	2,7	1,7	0,9	1,6	1,6	1,0	0,1
Фінляндія	1,6	2,7	3,1	0,8	1,4	2,7	1,0	0,4
Франція	1,2	1,5	2,3	0,8	1,3	1,8	0,3	0,5
Німеччина	1,6	2,8	2,1	0,7	1,6	2,1	1,1	0,0
Італія	1,2	1,9	2,9	0,4	1,3	2,6	0,7	0,3
Японія	0,3	2,3	3,9	0,1	1,4	3,1	0,6	0,8
Нідерланди	1,8	2,3	2,0	0,9	1,0	1,4	1,0	0,6
Норвегія	1,8	2,1	4,0	0,7	1,3	3,6	1,0	0,4
Швеція	1,6	2,2	2,0	0,7	1,5	1,8	0,8	0,2
Швейцарія	п.а.	2,1	1,3	п.а.	1,2	1,0	0,8	0,2
Велико-британія	2,0	1,9	2,0	1,2	1,0	1,8	0,9	0,1
США	4,5	3,9	2,7	1,5	1,8	1,6	2,3	1,0
Середнє арифметичне	2,4	2,5	2,6	0,9	1,4	2,1	1,1	0,5
Всього	–	–	–	–	–	–	1,0	0,6

Джерела: Maddison (1991), табл. 3.2 – ВВП, табл. 3.1 – ВВП на душу населення, табл. 3.7 – народонаселення.

Таблиця 5а.

Чиста міграція, 1870–1987 рр. (кумулятивні дані)

Країни	1870–1913 рр.	1914–1949 рр.	1950–1973 рр.	1974–1987 рр.
Австралія	702	700	2,067	1,086
Бельгія	171	219	287	–8
Канада	861	228	2,126	840
Франція	890	–236	3,630	365
Німеччина	–2,598	–304 ^а	7,070	1,042
Італія	–4,459	–1,771	–2,139	544
Японія	n.a.	197	–72	–129
Нідерланди	–121	–29	47	–18
Норвегія	–589	–129	0	77
Швеція	–895	83	336	167
Швейцарія	20	–90	755	6
Великобританія	–6,415	–1,405 ^б	–605	15
США	15,820	6,221	8,257	7,839
Всього	3,396	3,684	21,759	11,826

Таблиця 5б.

Середньорічний рух капіталу

Країни	1870–1913 рр.	1914–1949 рр.	1950–1973 рр.	1974–1987 рр.
Австралія	16	19	86	78
Бельгія	4	6	12	1
Канада	20	6	88	60
Франція	20	–7	151	26
Німеччина	–59	–17 ^а	295	74
Італія	–101	–49	–89	39
Японія	не було	5	–3	–9
Нідерланди	–3	–1	2	–1
Норвегія	–13	–4	0	6
Швеція	–20	2	14	12
Швейцарія	1	–3	31	0
Великобританія	–146	–48 ^б	–25	1
США	360	173	344	560
Всього	78	82	906	845

а – лише 1922–1939 р.; б – як винятки 1939–1945 рр.

Джерело: Maddison (1991), табл. 5b, с. 240.

Таблиця 6.

Зарубіжні інвестиції капіталу (млрд. дол. США)

Обсяг невипланих зарубіжних інвестицій	1874 р.	1880 р.	1890 р.	1900 р.	початок 1914 р.
Великобританія	4,6	5,8	5,5	11,7	19,6
Франція	Не було	3,0	4,0	5,6	9,0
Німеччина	Не було	1,2	2,8	3,4	5,6
Всього	6,0	10,0	16,3	20,7	34,2
Річний обсяг у цінах 1913 р.		0,62	0,68	0,52	1,09
Загальний обсяг зарубіжних інвестицій у цінах 1913 р.	4,9	8,6	15,4	20,6	35,3

Джерело: Kuznets (1966), табл. 6.5, с. 322.

Таблиця 7.

Показники економічної діяльності США та Європи (%)

Показники	1960–1973 рр.		1977–1987 рр.		1987–2001 рр.		1998 р.		1999 р.		2000 р.	
	США	Європа	США	Європа	США	Європа	США	Європа	США	Європа	США	Європа
Рівень безробіття	5,0	2,3	7,2	6,3	5,8	9,5	4,5	9,5	4,2	9,1	4,0	8,3
Коефіцієнт інфляції	3,8	4,7	6,9	9,7	3,4	3,5	1,5	1,8	2,3	1,1	2,4	1,3
Темпи приросту ВВП							4,3	2,6	4,1	2,2	4,1	3,1
Продуктивність живої праці	2,6	5,2	1,1	2,9	1,8	2,0	2,8	1,5	2,6	1,2	3,3	2,3

Примітка: Стосується чотирьох найбільших європейських країн (Німеччини, Франції, Великобританії, Італії)

Джерела: Gordon (2003), с. 21; A10–A13 і BMA (1999), табл. 9.19.

Таблиця 8а.

Досягнення у різних галузях і сферах економіки США

Галузі	Частка номінальної доданої вартості		Приріст реальної доданої вартості		Зростання зайнятості		Підвищення живої продуктивності праці	
	1991 р., %	1998 р., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %
Галузі виробництва засобів ІКТ	1,5	1,8	20,9	25,6	1,4	3,5	19,2	21,3
Галузі забезпечення послуг ІКТ	4,0	4,8	6,3	7,8	3,9	5,3	2,3	2,4
Галузі використання засобів ІКТ	3,4	3,0	2,4	2,9	-0,9	0,1	3,3	2,7
Галузі використання послуг ІКТ	10,4	13,1	4,7	7,4	3,4	4,5	1,2	2,7
Виробництво	17,4	16,4	4,5	4,1	0,3	0,6	4,2	3,5
Бізнес-послуги	48,3	52,7	4,8	6,6	2,6	2,9	2,2	3,7
Економіка загалом	100	100	3,5	4,0	1,8	2,0	1,7	2,0

Джерело: ECB, Monthly Bulletin, July 2001, p. 43.

Таблиця 8б.

Досягнення у різних галузях і сферах економіки євро регіону

Галузі	Частка номінальної доданої вартості		Приріст реальної доданої вартості		Зростання зайнятості		Підвищення живої продуктивності праці	
	1991 р., %	1998 р., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %	1991–1998 рр., %	1995–1998 рр., %
Галузі виробництва засобів ІКТ	0,9	0,7	6,5	11,5	-5,6	-2,3	12,9	14,2
Галузі забезпечення послуг ІКТ	3,6	4,2	5,5	8,1	-0,5	0,1	6,1	7,9
Галузі використання засобів ІКТ	4,5	3,9	0,8	1,6	-3,0	-1,1	3,9	2,7

Галузі використан- ня послуг ІКТ	11,3	12,0	2,4	3,2	2,2	2,9	0,2	0,3
Виробництво	21,0	18,6	0,7	1,5	-2,5	-0,6	3,3	2,1
Бізнес-послуги	47,9	51,8	2,2	2,7	1,0	1,8	1,2	0,9
Економіка загалом	100	100	1,5	1,9	-0,3	0,4	1,8	1,4

1) Показники євро регіону складені на основі даних Німеччини, Франції, Італії та Фінляндії, на котрі припадає 73% від обсягу номінальної доданої вартості всього європейського регіону.

Джерело: ECB, Monthly Bulletin, July 2001, p. 42.

Таблиця 9.

**Середня тривалість навчання населення віком від 15 до 64 років
(1913 р. і 1989 р.)**

Країни	Роки	Загалом	Початкова освіта	Середня освіта	Вища освіта
Франція	1913	6,18	4,31	1,77	0,10
	1989	11,61	5,00	5,29	1,32
Німеччина	1913	6,94	3,50	3,35	0,09
	1989	9,58	4,00	5,20	0,38
Японія	1913	5,10	4,50	0,56	0,04
	1989	11,66	6,00	4,95	0,71
Нідерланди	1913	6,05	5,30	0,64	0,11
	1989	10,51	6,00	3,82	0,69
Великобританія	1913	7,28	5,30	1,90	0,08
	1989	11,28	6,00	4,75	0,53
США	1913	6,93	4,90	1,83	0,20
	1989	13,39	6,00	5,72	1,67

Примітка. Ці дані стосуються офіційної освіти денної державної форми навчання в Німеччині, куди входить широка мережа професійно-технічних закладів, а також закладів із вечірньою формою навчання.

Джерела: Maddison (1991), табл. 3.8, с. 64.